

Ольга Яблонська

Український світ першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка

У статті простежується, що комплекс проблематики першої поетичної збірки Т. Шевченка обумовлений архетипними образами та категоріями, що творять національну ідентичність. Етнопсихологічний підхід забезпечує вирізнення вагомості кордоцентризму.

In the article is investigated that the complex issues of the first T. Shevchenko's poetry collection is stipulated by archetypal images and categories that create national identity. Ethno-psychological approach allows the discrimination of weight cordocentrism.

На чужині, в північній столиці імперської Росії, всі помисли молодого митця – про Україну та українців. Студіюючи світовий живопис, народжувалися поетичні думки-спогади про рідний край. Комплекс проблематики першої збірки включає все, що дороге серцю автора, – роздуми про творчість («Думи мої, думи мої...»), доля митця («Перебендя»), доля покритки («Катерина»), неможливість бути з коханим («Тополя»), доля сироти («Думка (“Нащо мені чорні брови...”»)), завдання українського письменника в нових обставинах («До Основ'яненка»), реконструкція історичної пам'яті («Іван Підкова», «Тарасова ніч»). Отже, творчість, кохання і доля України – це три основні концепти, які переплітаючись створюють національну картину світу. У Т. Шевченка вона має й особистісний вимір: самотність, сирітство, чужина, що роз'їдають його єство, часто є сутнісними і для його героїв.

Етнос як цілісна система має свою внутрішню усталеність, визначальними тут є архетипні структури й образи. У Шевченковому «Кобзарі» (1840) – це архетипи матері, хати, рідної землі, що набувають соціальних видозмін (варіантів); в етноментальній характеристиці домінує кордоцентризм. Герої його творів часто позбавлені рідного коріння або ж змушені робити вибір не на користь останнього. Тому їхнє життя сповнене драматичних колізій. Так, у поемі «Катерина» матір виступає оберегом патріархальних цінностей, тому проганяє свою дочку, що стала покриткою. Катерина ж змушена йти в Московщину шукати нову матір – свекруху, хоча, ясна річ, насамперед їй треба знайти коханого й показати плід їхньої любові. Тепер українка вже сама матір, то ж вболіває за долю сина, хоче, щоб офіцер Іван визнав свою дитину. Коли ж «сина батько відцурався» [8, т. 1, с. 42], сама робить неправильний вибір, покінчивши життя самогубством. Отже, Катерина, ставши жертвою і своїх щирих почуттів до загарбника, і патріархальних устоїв українського села, сама породжує нову жертву – сина Івася. Стихійній силі води віддала своє життя Катерина, отже, можна припустити, що її вчинок не вповні обдуманий. Її син тепер не тільки байстрюк, що приречений на людський осуд, а й сирота без маминої опіки.

У баладі «Тополя» мати не бачить душевних та емоційних мук своєї дитини («Минув і рік, минув другий – / козака немає; / Сохне вона, як квіточка; / Мати не питає: / “Чого в'янеш, моя доню?”» [8, т. 1, с. 48–49]), не співпереживає доньці, яка чекає на свого коханого, а має намір поєднати її з багатим нелюбом. Бо ж щастя

в її розумінні, як і в баченні старої Терпелихи («Наталка Полтавка» І. Котляревського), – це заможність, а не вірність почуттям. Як і в «Катерині», хибне рішення матері призводить до трагічних наслідків. Отже, матір вже втратила своє первісне (істинне!) призначення бути оберегом, джерелом мудрості й добра.

До архетипу матері близьким є архетип хати, який також покликаний виконувати захисну функцію. Однак, Шевченкові героїні («Катерина», «Тополя») позбавляються такої опіки, бо караються за свої почуття. Отже, причиною нещастя українок є домінанта емоційного, а не раціонального. Настанови автора, висловлені в ліричних відступах і поеми, і балади, є зразком нібито відстороненої оцінки розумом, крізь яку проступають поради серця.

Хата має спадково оберігати, але сирота в Т. Шевченка позбавлений не тільки сімейного тепла, але й затишку рідної домівки. Це Івась, який став поводитирем сліпого кобзаря («Катерина»); це дівчина, яка виглядає свого зрадливого чорнявого, у її роздумах тільки байдужі люди («Думка (“Нащо мені чорні брови...”»)). Загалом як соціальний тип обивателя, рідного за кров'ю, але чужого за духовно-етичним складом, не пустить у свою хату покритку («Катерина»), не думає запитати сироту про її душевні тривоги («Думка»).

Україна мислиться молодому Т. Шевченкові як ідеальне місце, тому спрямовує своє найдорожче – думи-квіти-діти – до рідної землі, де є «щире серце / І слово ласкаве», щира правда і, ймовірно, слава [8, т. 1, с. 59]. На думку Б. Рубчака, у цьому «першому вірші виробленого канону» письменник «започатковує іронічний взаємозв'язок основного профілю і профілю-відбитка свого вираженого «я»... Основний профіль у «Думах моїх» – це бідний сирота-ізгой, що живе на чужині... Профіль-відбиток – це романтичний поет у розквіті своїх надприродних сил: виражене «я» стає шаманом-магом, що здатний воскресити воїнів минулих століть, розсунути тісні стіни хатини до широчіні просторів, де знову дзвенять давно змовклі битви, одним помахом руки обернути вічні сніги Росії на родючі поля України» [4, с. 24].

Сам поет ніби відчуває особисту провину за те, що живе на чужині, відповідна й покара – «Серце мліло, не хотіло / Співать на чужині... / не хотілось в снігу, в лісі, / Козацьку громаду / З булавами, з бунчугами / Збирать на пораду...» [8, т. 1, с. 57–58]. Митець оплакуватиме долю України (бо «слова – немає...» [8, т. 1, с. 58]), поки не настане його смерть на чужині («Поки, поки...

не засиплють / Чужим піском очі...» [8, т. 1, с. 59]). Розлука з рідною землею прирівнюється близькому очікуванню смерті, нагадаємо, що Т. Шевченкові тоді тільки виповнилося двадцять шість. Доречно зіставити: В. Мовчанюк в аналізі поезій «Ой гляну я, подивлюся...» та «Та не дай, господи, нікому...», створених на засланні 1848 р., відзначав: «Йдеться про болісне психологічне переживання марності літ, прожитих у неволі, про безповоротність цієї втрати, а звідси і психологічна ілюзія швидкого наближення старості» [3, с. 89]. За спостереженням Б. Рубчака, це своєрідне ототожнення поета «з напівмаскою старого чоловіка» [4, с. 21].

Для творчої людини обставини важать багато, як і натхнення, джерело, тож самотність і чужина – арготі фактори деструктивні та депресивні – водночас можуть сприяти народженню образів і мотивів, виконуючи компенсаторну функцію, у зв'язку з цим можна пригадати Шевченкові одкровення «Мені легшає в неволі, як я їх складаю...» (поезія «Не для людей, тієї слави...» [8, т. 2, с. 113]). Молодий митець пов'язує свою творчість із Україною, з тим ідеальним місцем, де пройшло дитинство (тобто місце, яке демонструє індивідуальне минуле), і де «родилась, гарцювала / Козацькая воля» [8, т. 1, с. 58] (тобто місце, з яким пов'язане колективне минуле), а значить сприймається як спогад про золоті часи і в особистісному, і в народному. Тепер поет як вигнанець із раю, але його пам'ять ще містить ці високі орієнтири. Отже, творчість породжена і суб'єктивними, і об'єктивними чинниками.

У роздумах молодого автора рідна земля – особливе місце, де будуть сприйняті і належно поціновані його твори. Отже, Т. Шевченко демонструє високий ступінь довіри. За спостереженням І. Грабовської, «довіра до доброї неньки-землі за довгі віки історії українського етносу перетворилася на архетип колективного українського несвідомого, сформувавши психологічний оптимізм і гармонійне світовідчуття українців» [1, с. 65]. Для Т. Шевченка – це надія і опора в непевному світі чужини, де панують цінності загарбника і поневолювача. Поет свідомо акцентує на образах історичної України, що доносять крізь віки козацьку волю, – це Дніпро, степ, козацькі могили, кобзарі. Автор зумисне гіперболізує ці етнообрази, наділяє їх особливими якостями не тільки з огляду на романтичну й фольклорну традиції, а й для того, щоб підкреслити силу, важливість та унікальність.

Текст першого «Кобзаря» – це виразна картина, яка демонструє національну ідентичність, що зберігається попри корозійні процеси з боку імперії. Адже національний характер сформований віковичними волелюбними традиціями, а етнічна пам'ять містить цілий героїчний комплекс імен і звитяг, донесених у фольклорних текстах та літописних джерелах. Отже, історична складова є важливим чинником в етногенезі українців.

Проблема виняткової особистої відповідальності та громадянського обов'язку українського письменника

осмислена Т. Шевченком і в посланні «До Основ'яненка». Ті ж концепти – складові історичної картини України (Січ, Дніпро, степ, вітер, козацькі могили) – формують систему роздумів поета. Митець переконаний, що слава – вічна категорія, яка покликана донести правду про українців. Молодий автор розуміє, що досвід та авторитет «батька отамана» Г. Квітки-Основ'яненка – добрий ґрунт для воскресіння історичної пам'яті, «щоб нехотя / На весь світ почувли, / Що діялось в Україні, / За що погубала, / За що слава козацькая / На всім світі стала!» [8, т. 1, с. 53]. Для поета на чужині слово правди про Україну – можливість наблизитися до рідної землі, відчуваючи швидке наближення смерті.

По суті, перша поезія збірки розвиває те, що 1839 р. Т. Шевченко сказав у посланні Г. Квітки-Основ'яненку, тепер уже його розмисли звернені до своєї національної та творчої самосвідомості. «Перебендя», «Іван Підкова» й «Тарасова ніч» також демонструють такий шлях розвитку: волелюбний дух – пафосна думка – національна та творча самосвідомість. У творі «Перебендя» Т. Шевченко, відкриваючи таїну народження слова, звертається до сакрального («...то боже слово, / То серце по волі з богом розмовля, / То серце щечече господню славу...» [8, т. 1, с. 46]) і до профанного («Перебендя, / Старий та химерний!», «сіромаха» [8, т. 1, с. 45]). В. Янів спостеріг, що у творчості Т. Шевченка мотиви могили й кобзаря сплітаються: «коли кобзарі, з одного боку, саме з могил черпають свою містичну силу, а з другого боку, їх оспівують у своїй творчості. Кобзарі – свідомі своєї ролі, – вони завжди відповідно достосовуються до настрою оточення, щоб потрапити у тон, бажаючи тим успішніше звернути увагу на істотне – на історичне минуле» [9, с. 21]. Дослідник підкреслює, що безпосередніми спадкоємцями кобзарів є письменники, «і тому ставлення Шевченка до ролі письменника незвичайно тепле, а вимоги до нього винятково великі: поет має бути пророком, а його слово має щось із споконвічного Логосу» [9, с. 21].

У тексті «Тарасової ночі», де вперше Т. Шевченко подає образ кобзаря, розгортається традиційна для романтизму опозиція «ідеальне минуле – втрачена воля в сучасності». Рівень усвідомленості кобзарем цих процесів сягає висоти розуміння відомими історичними постатями: «Козачество гине, / Гине слава, батьківщина, / Немає де дітись. / Виростають нехрещені / Козацькі діти, / Кохаються невінчані, / Без попа ховають, / Запродана жидам віра, / В церкву не пускають! / Як та галич поле криє, / Ляхи, уніяти / Налітають – нема кому / Порадоньки дати» [8, т. 1, с. 20]. Викривальним пафосом позначена і промова благочинного («Гайдамаки»): «...люде мруть, / Конають в тюрмах, голі, босі... / Діти нехрещені ростуть, / Козацькі діти; а дівчата!.. / Землі козацької краса / У ляха в'яне, як перш мати, / І непокрита коса / Стидом січеться; карі очі / В неволі гаснуть; розковать / Козак сестру свою не хоче, / Сам не соромиться конать / В ярмі у ляха... Горе,

горе! / Моліться, діти! Страшний суд / Ляхи в Україну несуть – / І заридують чорні гори» [8, т. 1, с. 84].

Композиція «Тарасової ночі» розгортається як текст у тексті – кобзар співає пісню про перемогу Тараса Федоровича (Тараса Трясила) 25 травня 1630 р. під Переяславом над польсько-шляхетськими військами коронного гетьмана С. Конєцпольського. Текст «Івана Підкови» також може бути сприйнятий як одна із пісень кобзаря, та й бінарна опозиція «Було колись – в Україні / Ревіли гармати» – «Минулося – осталися / Могили на полі» [8, т. 1, с. 55] тут витримана, а перший розділ завершується спонукою згадати славне минуле.

Отже, історична та сучасна України поєднані в Т. Шевченка за допомогою постаті кобзаря. Поет свідомий своєї мети: творити національну ідентичність, адже, як вважає М. Гібернау, «творення національної ідентичності – це реакція на складний процес, завдяки якому індивіди ідентифікують себе з сукупністю символів і традицій, культурою і мовою, що мають силу об'єднувати і наголошують на чутті спільноти. Цей процес ідентифікації зумовлює постійну взаємодію між індивідами і символами в тому розумінні, що індивіди не просто повинні визнати вже наявні символи, а мають усякчас відтворювати їх і приписувати їм нове значення відповідно до зміни обставин, серед яких відбувається життя спільноти. Традицію треба знову винаходити і постійно актуалізувати. Всі групи потребують символів і ритуалів, щоб вижити, підтримати згуртованість і знов утвердити колективні ідеї, які вони породжують» [2, с. 47].

Уже першою збіркою Т. Шевченко продемонстрував усі ймовірні виміри національної ідентичності – психологічний, культурний, територіальний, історичний і політичний [2, с. 18–47].

Сила емоцій автора зреалізована в кордоцентричності, яка охоплює чуттєвий світ і вимір вчинків його героїв: «Серце – центральний символ усього «Кобзаря»...», – пише Б. Рубчак. – Дар поета дивитися очима душі дає йому змогу не лише воскресити минуле, а й інтуїтивно збагнути саму суть теперішнього й, отже, передбачити майбутнє – як особисте, та і національне: з цього постане згодом напівмаска пророка, яка домінуватиме в пізніших періодах творчості Шевченка» [4, с. 24]. Перевага емоційного над раціональним має вираження й у мотиві сліз, що розвинувся майже в усіх творах першого «Кобзаря» (окрім «Івана Підкови»).

Україномовне видання, яке побачило світ у центрі Російської імперії, доводить не тільки культурний, а

й політичний аспект національної ідентичності. Тому такими гострими були закиди російської критики про «небывальний язук» «Кобзаря» [6, с. 14]. Звернення до важливих постатей історії України, які боролися за рідну землю, забезпечує й історичну, і політичну складову, адже спогад поневоленої нації про перемоги над ворогом може сприяти об'єктивному усвідомленню сучасного становища й породити небажані для панівної нації наміри. Віддаленість від рідної землі загострює територіальний чинник, український краєвид у Т. Шевченка має не тільки естетичний критерій, а й політичний фактор (згадаємо експозицію послання «До Основ'яненка»). Отже, першим «Кобзарем» Т. Шевченко публічно заявив про свою національну свідомість. І хоча збірка «понівечена цензурою, але сповнена саява, яке передається усім і розширює навколо простір свободи» [5, с. 121]. Поет довів, що в імперському середовищі, де панують насильство та страх, особистість автора не зазнала деформації. «Кобзарем» Т. Шевченко продемонстрував інший, самодостатній світ, довів духовний та інтелектуальний потенціал українців. Доречно зацентрувати на новій ролі автора в нових історико-культурних парадигмах, накинутих імперією: його слово тепер адекватне дії, вчинкові. Письменник має ще одну іпостась – кобзаря, який спочатку на образному рівні збірки та її назви, а потім на рівні життєсмислового стає «парадигмальною метафорою всієї творчості поета, символічною характеристикою його самого» [7, с. 281].

1. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–70. 2. Гібернау М. Ідентичність націй / Переклад: Петро Тарашук. Редакція: Леся Марченко. – К.: Темпора, 2012. – 304 с. 3. Мовчанюк В. Медитативна лірика Т. Г. Шевченка / В. Мовчанюк. – К.: Наук. думка, 1993. – 147 с. 4. Рубчак Б. Шевченкові профілі й маски: іронічні ролі «я» у поезії «Кобзаря» / Б. Рубчак // ЗНТШ. – Т. ССXXXIV. Праці Філологічної секції. – Львів, 1997. – С. 15–37. 5. Сверстюк Є. Шевченко і час / Є. Сверстюк. – К.: Воскресіння, 1996. – 159 с. 6. [Сенковський О.] Кобзарь. Т. Шевченка. СПб-бург, в тип. Фишера, 1840, в – 12°, с. 115 // Библиотека для чтения. – 1840. – Т. 39. – Отд. 6. – С. 14–16. 7. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]; НАН України, Ін-т ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наук. думка, 2008. – 376 с. 8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12-ти т. / Т. Г. Шевченко. – Т. 1, 2. – К.: Наукова думка, 1989, 1990. 9. Янів В. Українська духовність у поетичній візії Шевченка / Відбитка із збірника, присвяченого З. Кузелі. Записки НТШ, Т. CLXIX. – Париж, 1962. – 34 с.